

УДК 371(09)

Григорій Васянович

КОСТЯНТИН УШИНСЬКИЙ – КЛАСИК СВІТОВОЇ ПЕДАГОГІКИ

Життя і педагогічна діяльність К. Ушинського. Костянтин Дмитрович Ушинський народився 19 лютого 1823 р. (за іншими даними – 1824 р.) у с. Богданка на Новгород-Сіверщині в Україні (за іншими даними – в Тулі, в Росії в родині дрібномаєткового дворянина, ветерана Вітчизняної війни 1812 р. Його батько – Дмитро Ушинський – після відставки з військової служби у 1824 р. був переведений у Полтавську казенну палату. Мати – Любов Степанівна Гусак-Капніст – походила з родини відомого українського письменника В. Капніста. Вона померла, коли синові було 11 років.

Звичайна духовно-моральна сім'я посіяла в душі дитини глибоко релігійне почуття, яке позначилося потім на багатьох сторінках літературних праць Ушинського як теоретичного, так і практичного напрямку. Цим пояснюється той факт, що методологію науки педагогіки вчений розробляв саме на засадах християнської антропології [5, с. 19].

У незабутніх враженнях дитинства варто також шукати основу тієї віри в жінку, яку послідовно висловлював у роки педагогічної діяльності К. Ушинський. Він надавав жінці почесну роль і в суспільстві як необхідному діячеві, і в сім'ї як вихователі дітей. Саме мати прищепила синові любов до української мови і культури, яку педагог проніс через усе своє життя. На цей факт звертаємо увагу тому, що абсолютна більшість російських дослідників життя і педагогічної творчості К. Ушинського ніби “привласнює” його собі. Так, російський історик педагогіки Л. Модзалевський писав, що “Ушинський – це наш дійсно народний педагог, так само, як Ломоносов – наш народний вчений, Суворов – наш народний полководець, Пушкін – наш народний поет, Глінка – наш народний композитор...” [6, с. 64]. Хоча у приватному листі до того ж Л. Модзалевського від 9 грудня 1863 р. К. Дмитрович називає себе українцем. А пізніше в іншому листі до нього пише: “У наступному році думаю переїхати до себе на батьківщину – до Києва”. На

наше глибоке переконання, Костянтин Дмитрович Ушинський, якого б він не був соціального чи національного походження, є людиною світу, він є класиком світової педагогічної думки.

Середню освіту К. Ушинський здобув у Новгород-Сіверській гімназії, яка, за його визнанням, була однією з найкращих на той час. Після закінчення гімназії він вступив на юридичний факультет Московського університету (1840 р.) і закінчив його в 1844 р. з відзнакою, йому було присвоєно звання “другого кандидата прав”. Завдяки цьому через два роки К. Ушинський отримав запрошення на кафедру в Ярославський юридичний ліцей. Тут він став одним із найбільш активних і цікавих для аудиторії професорів: це був прекрасний лектор, який мав не лише високі професійні знання, а й гарячу душу, здатний до оригінального погляду на явища і факти життя. Він перший висловив думку про необхідність вивчення народного життя в економічному і соціокультурному відношенні, що лише тепер входить у свідомість людей науки і політики. Отже до того нового руху, яким відзначені в історії сорокові роки XIX ст., на прапорі якого було виткано слово “народність”, що не втратило своєї значущості сьогодні, треба зарахувати К. Ушинського. Але царський режим під впливом революційних подій 1848 р. на заході посилив реакцію в Росії, усі гуманітарні науки перебували під особливим контролем. З цим не міг змиритися К. Ушинський, тому за рішучий протест проти принизливого поліційного нагляду над вищою школою його звільнили з роботи.

Для забезпечення свого існування К. Ушинський працює в різних журналах, і лише у 1855 р. він знаходить те середовище, з яким пов’язує все подальше своє творче життя. У цьому ж році К. Ушинський обійняв посаду інспектора Гатчинського сирітського інституту. Тут педагог віддається, з одного боку, практичній діяльності, завдяки якій значно вдосконалено навчально-виховний процес, а з іншого – вивченню педагогічної літератури і презентації в друку особистих поглядів на різні питання виховання.

У 1859 році К. Ушинський був призначений інспектором класів Смольного інституту з конкретним дорученням: реформувати цей закритий навчальний заклад. З великою енергією педагог-практик взявся за кардинальну реформу досить потужного жіночого інституту. Щоб скласти собі уявлення про виховний аспект Смольного “монастиря”, достатньо знати, що впродовж 9-річного перебування у ньому вихованок не відпускали до батьків навіть під час канікул. Неймовірна за результатами трирічна праця К. Ушинського привела до створення навчального закладу абсолютно нового типу, став основою жіночих інститутів і гімназій майбутнього. Таким чином жіноча освіта в Росії набула європейського характеру.

Реформа, здійснена К. Ушинським у Смольному інституті, торкнулася кожного предмета викладання. Ім'я великого педагога стало відомим у всій Росії. Водночас в освітньому середовищі з'явилися заздрісні люди, які писали різні доноси щодо діяльності Ушинського. Так, за сфабрикованим доносом священика Гречулевича в січні 1862 р. К. Ушинського звільнили з посади. Педагог два дні готував відповіді на звинувачення. Усе пережите призвело до того, що він захворів, кров ринула у нього з горла, а на другий день він встав із ліжка посивілим [1, с. 284-292]. Царський уряд, щоб замаскувати незаконне усунення К. Ушинського, спрямував його у довготривале відрядження (Швейцарія) для вивчення жіночої освіти за кордоном. Це відрядження педагог справедливо розглядав як замасковане заслання.

За кордоном К. Ушинський написав прекрасну книгу для класного читання – “Рідне слово” (1864–1870 рр.) і методичні рекомендації до неї, підготував до друку два томи свого головного психолого-педагогічного твору “Людина як предмет виховання (Досвід педагогічної антропології)” (т. 1-2, 1867–1869 рр.) і зібрав матеріали до третього тому цієї великої та важливої наукової праці.

Після повернення в Росію (1867 р.) він прожив недовго, помер у 1870 р. у віці неповних 47 років. Згідно з останнім бажанням, Костянтина Дмитровича Ушинського поховали в Києві, на березі Дніпра, у Видубицькому монастирі. Уся прогресивна громадськість віддала шану великому педагогові, просвітителю, який залишив після себе 11 томів наукових праць.

Теоретико-методологічні основи педагогічної системи К. Ушинського. Як уже зазначалося, в якості методології науки педагогіки вчений обрав християнську антропологію. У своїх дослідженнях К. Ушинський обґрунтував думку, згідно з якою людина є духовним феноменом. Отже, духовний розвиток особистості не може відбуватися без віри, оскільки віра завжди залишається первинною силою людського життя. Віра – це постійне тяжіння людини, вона визначає її життя, погляди, прагнення і вчинки, світогляд у цілому. Виховання віри є основоположним у становленні та розвитку національного духовного характеру. Процес віроосвіченості нескінченно довгий. Він може продовжуватися ціле життя. Тому в дитини з самого початку життєвого шляху необхідно цілеспрямовано виховувати здатність усвідомлювати предмет своєї віри і таку віру, яка сприятиме формуванню у неї справжніх духовно-моральних цінностей. Вона досягається любов'ю, духовною любов'ю до досконалого. Віра і любов пов'язані в одне ціле.

Теоретико-методологічні засади педагогіки К. Ушинського ґрунтуються також на наукових уявленнях, поглядах, переконаннях. Спираючись на іс-

торію людства, вчений вибудовував психолого-педагогічну науку на основі медицини, фізіології, всебічного пізнання дитини, її природи. Логічно, що на цій основі він глибоко розробляв провідний принцип психології та педагогіки – *принцип природовідповідності*. Концептуальні положення щодо цієї фундаментальної проблеми видатний педагог аргументовано виклав у творах: “Про народність у громадському вихованні”, “Праця в її психічному і виховному значенні”, “Рідне слово”, “Дитячий світ” і особливо у роботі “Людина як предмет виховання (Досвід педагогічної антропології)”.

У розумінні принципу природовідповідності К. Ушинський дотримувався дещо інших поглядів, ніж Я. Коменський і Ж.-Ж. Руссо. Наприклад, Я. Коменський підпорядкував увесь навчально-виховний процес законам розвитку природи, а також людини як свідомої частки цієї природи. Ж.-Ж. Руссо вимагав організувати все навчання, виходячи з потреб дитини. Природовідповідність навчання К. Ушинський розумів як відповідність його загальному рівню психофізичного стану дітей. Оцінюючи, наприклад, підхід Ж.-Ж. Руссо у цьому питанні, він акцентував увагу на тому, що, не дивлячись на прагнення Ж.-Ж. Руссо виховувати відповідно до природи, останній не досягає своєї мети. Характеризуючи сутність теорії Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинський писав: “Руссо, поставивши свого вихованця перед мальовничою картиною сонця, помилився у своїх розрахунках. Дитина залишилася байдужою до тієї картини, яка викликала захоплення Руссо. Картина була занадто велика і складна для душі дитини. Їй треба було перевірити багато дрібних відчуттів, щоб із них могло скластися те обширне уявлення, якого сподівався Руссо” [4, с. 191].

Відстоюючи принцип природовідповідності, К. Ушинський вважав, що непорушним законом навчання має бути відповідність між труднощами навчального завдання і можливостями подолання її учнями з тим, щоб на долю вихованця залишалось рівно стільки, скільки можуть подолати його молоді сили.

К. Ушинський характеризував вік дитини як протилежний віку дорослих, уже сформованих людей, заперечуючи думку про те, що дитина – це маленька доросла людина. Організм дитини знаходиться лише на початку свого розвитку і здатний розвиватися у соціальному середовищі та разом із ним. Природа дитини динамічна, рухлива, діяльна, тому педагог має враховувати це, вчитися у природи та на її основі будувати процес навчання і виховання. Обґрунтовуючи зміст принципу природовідповідності, К. Ушинський не лише розробив періодизацію розвитку вікових особливостей дитини, а й висунув вимогу “відсутності надмірної напруги і надмірної легкості” у навчанні. Цю ідею педагог пояснив у такий спосіб: навчання не повинно бути легким, але треба полегшити дітям складний і важкий

процес навчання. Важливо, щоб навчання було діяльним, інтенсивним. Адже природний стан дитини активний і знаходиться у постійному розвитку. Отже, навчання має враховувати цей загальний розвиток і постійно ускладнюватися. У добре організованій школі, що відповідає природі дитини, повинно знайти собі місце і серйозне навчання, і посильна фізична праця, і гра. Усі вони покликані задовольняти потреби дитини в діяльності.

Морально-правова відповідальність учителя. К. Ушинський надзвичайно великої значущості надавав діяльності вчителя. Проблему морально-правової відповідальності учителя вчений розглядав у двох площинах: ретроспективній і перспективній. Під *ретроспективним аспектом* він розумів таку відповідальність, яка відображає, як правило, соціально-правові дії стосовно особистості за минулу поведінку, вчинки, за порушення нею вимог соціально-етичних, правових, професійних норм. Отже, у цьому значенні відповідальність виступає у двох ролях: з одного боку, вона є засобом реагування суспільства, керівництва освіти на негативну поведінку конкретного педагога, а з другого – попередження можливої негативної поведінки цієї особистості або інших особистостей у майбутньому.

Під *перспективним аспектом* морально-правової відповідальності педагог розумів високе усвідомлення особистістю сучасного і майбутнього розвитку нації та людства, цілеспрямованої, вільної діяльності людини. Педагогом навчального закладу вона має здійснюватися у творчому оволодінні знаннями, самовдосконаленні, самореалізації своїх сил і здібностей. Відповідальність перспективного змісту, на думку К. Ушинського, має бути пріоритетною, адже саме педагог спрямовує діяльність дитини на справжні людські цінності. Водночас діяльність педагога потребує уваги з боку держави, суспільства, батьків. Учителю потрібна допомога, адже, викладаючи роками одне й те саме, є небезпека впасти у формалізм, “вести викладання майже механічно”. Ще в середині ХІХ ст. К. Ушинський попереджував про можливе “вигорання особистості вчителя”. Вчений обстоював думку належної підготовки учителя. У статті “Проект учительської семінарії” (1862 р.) він розробив детальний план підготовки вчителів для початкових шкіл. Згідно з цим проектом учительські семінарії варто відкривати не у великих, а в малих містах, навіть селах, щоб зваби великого міста не поглинали вихованців, а викладачі повністю віддавалися роботі в учительських семінаріях. За цим проектом були організовані учительські семінарії не лише в Росії, а й Грузії, Азербайджані, Казахстані, Болгарії, Чехії та ін.

Педагог, на думку К. Ушинського, має бути не лише викладачем тих чи інших предметів, а й *вихователем*.

Сутність, зміст і принципи виховання. К. Ушинський вважав, що людина має бути розвинутою фізично і духовно. Сутність виховання він визначав як цілеспрямований, свідомий процес *формування гармонійно розвинутої особистості*. Вчений доводив, що виховання буде успішним, якщо буде дотримано таких принципів:

1. Життя в рідній сім'ї в роки дитинства і шкільного навчання. Цієї думки дотримувалися Я. Коменський, А. Дістервег, М. Пирогов, П. Юркевич, пізніше С. Русова, В. Сухомлинський та ін.

2. Безпосередня опіка матері. У цьому аспекті К. Ушинський був прибічником поглядів Я. Коменського ("Велика дидактика" і "Школа дитинства") та Й. Песталоцці ("Лінгард і Гертруда" і "Христоф та Ельза"). Водночас він критично ставився до вчення Дж. Локка ("Деякі думки про виховання") і Ж.-Ж. Руссо ("Еміль або Про виховання"), які вважали, що для виховання дітей потрібні особливі люди.

3. Релігійність у сім'ї при строгому дотриманні обрядів церкви. На важливість релігійного елемента у вихованні з малих років (з 3-го року) наголошували Я. Коменський, Г. Сковорода, Й. Гербарт. Ж.-Ж. Руссо визнавав необхідним розвивати у дитини релігійні почуття лише з 15 років, що є значною помилкою в його педагогічній теорії.

4. Контакткування з природою (і в цьому є подібність у поглядах К. Ушинського і В. да Фельтре, М. Монтеня, Й. Песталоцці);

5. Спільнота однолітків.

6. Близькість із народом.

7. Відсутність зайвих розкошів (тут К. Ушинському були близькі погляди Квінтіліана, Ф. Рабле, Й. Гербарта та ін.);

8). Вільний час для задоволення допитливості шляхом самостійного читання і роздумів над сприйняттям і вивченням [3, с. 73-74].

Як доводить дослідниця історії педагогіки Л. Березівська, К. Ушинський, аналізуючи загальні основи європейського, а також американського виховання, дійшов таких висновків: загальної системи для всіх народів немає ні в теорії, ні на практиці; "у кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим"; досвід у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх народів, але в тому розумінні, "в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам"; "науку не треба плутати з вихованням; вона загальна для всіх народів і не для всіх людей становить мету і результати життя"; громадське виховання не може самостійно вирішувати питань життя, "не веде за собою історії, але йде слідом за нею"; "громадське виховання лише тоді буде діловим, коли його питання стануть громадськими питаннями".

ми для всіх і сімейними питаннями для кожного”; збудження громадської думки у справі виховання – основа його розвитку [1, с. 284–292].

Дидактичні основи педагогічної системи К. Ушинського. Загальновідомо, що дидактику як педагогічну систему вперше розробив Я. Коменський. У “Великій дидактиці” педагог-гуманіст визначив дидактику як “універсальне мистецтво всіх учити всьому”. Подальшій розробці теорії навчання і виховання присвятили свої праці Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, І. Кант, Й. Песталоцці, Б. Трентовські, Й. Гойне-Вронський та ін.

У другій половині XIX ст. цілісну наукову дидактичну систему розробив К. Ушинський. Спираючись на досягнення психології, фізіології, він охарактеризував процеси сприймання, засвоєння, закріплення знань, розвитку мислення у навчанні, формування емоцій, позитивних мотивів, питання класно-урочної системи, поєднання викладання вчителя і самостійної діяльності школярів. Процес навчання він визначав як зростання від незнання до знання, процес вольовий, в основі якого – прагнення дитини до задоволення потреби в пізнанні, хоча зазначав, що не можна будувати його лише на інтересі, необхідні самовладання і воля. Великого значення педагог надавав суб’єктивному досвіду, якого дитина набуває через зовнішні почуття. Сприйняті образи стають матеріалом для роботи розуму. Подальшого розвитку дістали принципи врахування вікових і психологічних особливостей дітей, свідомості в засвоєнні знань, навичок доступності й послідовності, наочності, міцності. Діяльність і активність дитини К. Ушинський розглядав як умову виховання і навчання, методи навчання – як загальні для всіх дисциплін і як застосування загальнодидактичних основ навчання, його принципів до окремих навчальних дисциплін (методи їх вивчення).

Послідовник ідей Я. Коменського, Й. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинський водночас критично ставився до деяких положень їх теорій. Він не допускався абсолютизації у навчанні принципу наочності, як це робив Я. Коменський, заперечував педантизм Й. Песталоцці щодо ознайомлення дітей із навколишнім світом тощо.

Велику увагу К. Ушинський приділяв обґрунтуванню *закономірностей навчання*, пов’язуючи цю проблему, як і Я. Коменський, А. Дістервег, із принципами освіти. На його думку, найзагальнішою закономірністю навчання є відповідність шкільної освіти рівню досягнутого наукою розвитку людства, культури в сукупності всіх галузей знань. Вчений виокремлював внутрішні та зовнішні закономірності процесу навчання. Зовнішні закономірності характеризують залежність навчання від суспільних процесів та умов (політико-правові, економічні, соціальні тощо). Внутрішні стосуються взаємозв’язку між компонентами процесу навчання (мети і результату,

завдань і змісту, змісту і методів, навчання і викладання). Діалектичне поєднання внутрішніх і зовнішніх закономірностей у навчально-виховному процесі базувалося вченим на визначенні сутності та змісту освіти.

К. Ушинський критично ставився до теорії як формальної, так і матеріальної освіти. Прихильники формальної освіти (Й. Базедов, В. Гумбольдт, І. Кант, Г. Гегель) вважали найголовнішим не зміст, а “гімнастику розуму”, тому надавали перевагу класичній освіті, знанню мов, математики. Натомість прибічники матеріальної освіти (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер) висували на передній план завдання оволодіння знаннями фактів і недооцінювали спеціальні зусилля щодо розвитку особистості. Такий поділ К. Ушинський вважав помилковим, обмеженим. У цьому аспекті він дотримувався ідей розвивального (Й. Песталоцці, А. Дістервег) та виховувального навчання (Й. Герbart), послідовно обґрунтовував думку, згідно з якою зміст освіти має сенс, якщо з його допомогою формується цілісна особистість.

Аналізуючи сучасні йому теорії методів навчання, К. Ушинський не лише піддавав їх критиці за догматизм, відсутність гнучкості, а й доводив необхідність запровадження способів активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їх мислення, образного сприймання світу. Він виокремив два головні методи навчання: *синтетичний та аналітичний*. Крім того, велику цінність педагог вбачав у таких методах, як лабораторно-практична робота, усні та письмові вправи, самостійна робота з книгою та ін. Предметом наукового пошуку вченого були також питання методики навчальних предметів. На основі цього пошуку К. Ушинський розробив і запропонував учителю конкретні системи навчального впливу. Зазначимо, що педагог послідовно спирався на сучасні йому здобутки психології, фізіології вищої нервової діяльності, логіки й історії науки.

На основі викладеного можна зробити такі висновки: 1. Костянтин Дмитрович Ушинський був справжнім гуманістом, практиком-реформатором освіти середини і другої половини XIX ст. у сучасному йому суспільстві. 2. Як теоретик Костянтин Ушинський здійснив значний внесок у світову педагогічну думку: на основі християнської антропології довів, що людина є духовним феноменом, саме тому у процесі її виховання головне місце повинні посідати загальнолюдські моральні цінності. 3. Великою заслугою К. Ушинського є подальша розробка дидактичної системи навчання, питання підготовки вчителя, вивчення духовного, психічного світу особистості дитини.

1. *Березівська Л. Д.* Ушинський Костянтин Дмитрович / *Лариса Дмитрівна Березівська* // Українська педагогіка в персоналіях : У 2 т. — Кн. Перша : X-XIX століття / [За ред. *О. В. Сухомлинської*]. — К. : “Либідь”, 2005. — С. 284—292.

2. Лозова В. І. Дидактика / В. І. Лозова // Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 186.
3. Флеров А. П. Константин Дмитриевич Ушинский / Александр Павлович Флеров // Педагогика. — 2006. — № 2. — С. 73—74.
4. Ушинський К. Д. Твори [Текст] : в 6 т. — Т. 4 : Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський ; відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров. — К. : Рад. шк., 1952. — 518 с.
5. Ушинский К. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии / Константин Ушинский. — М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. — 576 с.
6. Шлин Е. Г. Дата рождения К. Д. Ушинского / Е. Г. Шлин // Педагогика. — 2004. — № 4. — С. 63-64.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2012

Г. Васянович

Константин Ушинский – классик мировой педагогики

Анализируется творческая деятельность выдающегося педагога и психолога XIX века К. Д. Ушинского. На основе первоисточников а также значительного массива историко-педагогической литературы освещен его вклад в разработку педагогической методологии, проблем воспитания и обучения. Дается сравнительный анализ педагогических идей К. Д. Ушинского и классиков мировой педагогики: Я. Коменского, Ж.-Ж. Руссо, Й. Гербарта, Й. Песталоцци, А. Дистервега и др.

Ключевые слова: К. Ушинский, методология, педагог, ученик, дидактика, обучение, воспитание, принцип, метод, духовность, психика.

Н. Vassianovych

Kostiantyn Ushynskiy – Classicist of World Pedagogics

The article considers creative work of outstanding teacher and psychologist of XIXth century Kostiantyn Ushynskiy. Having analyzed historical and pedagogical literature the author highlights the contribution of scientist to the development of pedagogical methodology and educational questions. The author gives a comparative analysis of pedagogical ideas of Kostiantyn Ushynskiy and classicists of world pedagogics such as J. A. Comenius, J. –J. Rousseau, J. Pestalozzi, A. Disterveg and others.

Key words: K. Ushynskiy, methodology, teacher, didactics, pupil, study, education, principles, method, spirituality, psychics.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник О. А. Лаврінченко